

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 766 • ΤΟΜΟΣ 151ος • ΤΕΥΧΟΣ 1745 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2002

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΑ 1940-1980

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

‘Ο Χριστός ξανασταυρώνεται στα χρόνια του ‘Εμφυλίου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Διανόηση και κομματική στράτευση. ‘Ο Μάνος Σιμωνίδης στις ‘Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατη Τσίρκα

ΚΕΛΗ ΔΑΣΚΑΛΑ

Καλλιτέχνες και ‘Ιστορία. Τό παιχνίδι της τέχνης και της μοίρας στις ‘Ακυβέρνητες Πολιτείες και στο ‘Αλεξανδρινό Κουαρτέτο

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΤΖΙΑ

‘Η σταδιακή κατάλυση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο πεδίο των ιδεών στη δεκαετία 1955-1965

ΤΑΚΗΣ ΚΑΓΙΑΛΗΣ

‘Η μοντέρνα ποίηση και η άριστη κριτική: η περίπτωση του “Αξιόν ‘Εστί

ΝΙΚΟΣ ΔΑΒΒΕΤΑΣ

“Οφεις του ‘Εμφυλίου στην ποίηση των Γ. Παυλόπουλου, Μ. ‘Αναγνωστάκη, Τ. Σινόπουλου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

‘Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τά Δεκαοχτώ Κείμενα

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Φύσα θάλασσα πλατιά. ‘Ο Διονύσης Σαβδόπουλος και η γενιά του

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Οί «δικοί μας» και οί «άλλοι» στο έργο του Χάκκα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΗΣ • ΡΑΪΜΟΝ ΚΕΝΩ

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ • ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΒΛΑΧΟΣ

Μηνολόγιο

ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ • ΠΩΛΙΝΑ ΝΑΣΙΟΥΤΖΙΚ

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΝΤΟΣ • Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ • ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΜΑΡΙΑΣ

Μάρτιος
2002

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Διανόηση και κομματική στράτευση

Ο Μάνος Σιμωνίδης στις Άκυβέρνητες
Πολιτείες του Στρατη Τσίρκα

«Αλλά αυτή η μοναξιά είναι τό τυχερό του γιατί
γεννιέται από τήν αντίφαση του διανοουμένου».

Ζάν Πώλ Σάρτρ, Υπέρ διανοουμένων συνηγορία

1. Η τριλογία «σέ καιρό και σέ τόπο»

Οι Άκυβέρνητες Πολιτείες του Στρατη Τσίρκα αποτελούν ένα μυθιστόρημα-σταθμό μέσα στη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή, όχι μόνο για τήν αισθητική αξία και τις καινοτόμες αφηγηματικές τεχνικές τους αλλά κυρίως για τόν τρόπο πού αναδεικνύουν τις σχέσεις τής αφήγησης με τήν ιδεολογία και τήν κουλτούρα. Κείμενο μέ εμφανή ιστορικά συμφραζόμενα, η τριλογία εντάσσεται πλήρως μέσα στη διπλή ιστορικότητα τής γραφής της, στό χρόνο τής αναφοράς και στό χρόνο τής παραγωγής της: από τή μιά μεριά, η εμπόλεμη Μέση Ανατολή, ο Άπριλης του '44, οι αγώνες τών αποικιοκρατούμενων λαών και η τύχη του έλληνικού παροικιακού αστισμού· από τήν άλλη, οι έσωτερικές συγκρούσεις τής άριστερας, η κριτική στις «κομμένες κεφαλές», η διαδικασία αποσταλινοποίησης και οι πρωτες απόπειρες για τήν ανανέωση και τήν αναθεώρηση τής κομμουνιστικής θεωρίας και πράξης. "Αν επιχειρούσαμε λοιπόν νά εντάξουμε τήν τριλογία «σέ καιρό και σέ τόπο» θά έπρεπε νά αναφερθοῦμε στα αναδυόμενα στοιχεΐα μιās άριστερης κουλτούρας, η οποια, εκει γύρω στη δεκαετία του '60, φαίνεται νά ανιχνεύει τή

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου γεννήθηκε τό 1970 στην Πάτρα.

δυνατότητα έκφορᾶς καί παρουσίας μιᾶς νέας πολιτικῆς καί πολιτισμικῆς πρακτικῆς. Ἡ ΕΔΑ τό 1958 γίνεται ἀξιωματική ἀντιπολίτευση καί, λίγο ἀργότερα, ἐξελίσσεται σέ μαζικό ἀριστερό κόμμα,¹ ἡ ἔδρα τοῦ παράνομου ΚΚΕ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι τό Βουκουρέστι καί ἡ κομματική ζωή κινεῖται στόν ἀπόηχο τοῦ 20οῦ συνεδρίου τοῦ ΚΚΣΕ. Ἡ Ἐπιθεώρηση Τέχνης, τό Κέντρο Μαρξιστικῶν Μελετῶν καί Ἐρευνῶν (ΚΜΜΕ), τό «Θεμέλιο», οἱ Λαμπράκηδες, τά φοιτητικά κινήματα καί τό 1-1-4, τό Κίνημα Εἰρήνης, οἱ νέοι προσανατολισμοί στό τραγούδι, τό θέατρο καί τόν κινηματογράφο, ὅλα αὐτά καί πολλά ἄλλα ἀποτελοῦν φαινόμενα πύκνωσης μιᾶς εἰκονοκλαστικῆς εὐαισθησίας² πού ἀποκρῦσσει τό σχῆμα τῆς προηγούμενης ἰδεολογικῆς αὐτάρκειας καί πειραματίζεται σέ νέους αἰσθητικούς καί εἰκαστικούς δρόμους. Στό χῶρο τῆς πολιτικῆς θεωρίας, τά μεταφρασμένα θεωρητικά δοκίμια τοῦ Γκεόργκι Λούκατς, τοῦ Κολακόφσκι, τοῦ Σάρτρ, τοῦ Ροζέ Γκαρωντύ καί, λίγο ἀργότερα (ἀλλά χωρίς τά ἴδια ἀποτελέσματα), τοῦ Ἀντόνιο Γκράμσι καί τοῦ Ἄλτουσερ στήν Ἐπιθεώρηση Τέχνης συνιστοῦν εὐγλωττες ἐνδείξεις γιά τίς νέες τάσεις.

Οἱ ἀναζητήσεις αὐτές, ἓνα παιχνίδι ἀνάμεσα στίς ρήξεις καί στίς συνέχειες, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τή σταδιακή ἐξοικείωση τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς ἀφενός μέν μέ σχήματα τοῦ αἰσθητικοῦ μοντερνισμοῦ πού ἀμφισβητοῦσαν τό δόγμα τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ, ἀφετέρου δέ μέ σχήματα τοῦ δυτικοῦ μαρξισμοῦ πού ἀμφισβητοῦσαν τή σοβιετική ὀρθοδοξία.³ Τό πεδίο, βέβαια, δέν εἶναι οὔτε ὁμοιογενές οὔτε ὁμοιόμορφο. Ἀποτελεῖται ἀπό κοινωνικές ομάδες καί ὑποκείμενα πού δροῦν μέσα σέ συνθῆκες ἐλάχιστα εὐνοϊκές γιά τήν παραγωγή τῆς γνώσης καί τῆς τέχνης· ἓνα ἀνθρώπινο δυναμικό μέ διαφορετικό δείκτη μόρφωσης, διαφορετικό βαθμό κομματικῆς ἔνταξης, διαφορετικές κομματικές ἡλικίες καί διαφορετικούς στόχους. Παρ' ὅλες τίς

¹ Γιά τήν ἐξελικτική πορεία καί τή φυσιογνωμία τῆς ΕΔΑ βλ. Ἰωάννα Παπαθανασίου, Ἐνιαία Δημοκρατική Ἀριστερά. Ἀρχεῖο 1951-1967, ΑΣΚΙ-ΕΚΚΕ-Θεμέλιο, Ἀθήνα 2001, ἰδίως σ. 26-29.

² Βλ. σχετικά Φίλιππος Ἡλιού, «Ἱστορίες τῆς Ἐπιθεώρησης Τέχνης», στό πρακτικά συνεδρίου Ἐπιθεώρηση Τέχνης. Μιά κρίσιμη δεκαετία, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (Ἰδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Ἀθήνα 1997, σ. 269-270.

³ Βλ. σχετικά Γεράσιμος Βῶκος, «Ἡ φιλοσοφία στήν Ἐπιθεώρηση Τέχνης», στό Ἐπιθεώρηση Τέχνης..., ὅ.π., ἰδίως σ. 141-143. Βλ. ἐπίσης Ἀγγελική Κωφοῦ, «Αἰσθητική καί κριτική: θεωρητικές ἀφετηρίες», στό Ἐπιθεώρηση Τέχνης..., ὅ.π., σ. 89-114.

έσωτερικές διαφοροποιήσεις, ωστόσο, μία νέα «δομή τῆς αἴσθησης»⁴ ἀρχίζει νά κυφορεῖται μέσα στους κύκλους τῆς ἀριστερῆς κουλτούρας καί διανόησης στή δεκαετία τοῦ '60· μία δυναμική πού φέρνει στό προσκῆνιο προβληματισμούς οἱ ὅποιοι συνδέονταν μέ μία εὐρύτερη διαδικασία ἀμφισβήτησης καί κριτικῆς τῶν ἰδεῶν, τῶν νοοτροπιῶν καί τῶν συμπεριφορῶν πού εἶχαν παγιωθεῖ μέσα στήν ἀριστερή πολιτικῆ παράδοση καί εἶχαν ἐσωτερικευθεῖ μέσα ἀπό τούς κομματικούς μηχανισμούς. «Ἵπάρχει. [...] στά χρόνια αὐτά μία ἔντονη ἀριστερή κινητικότητα, μία προϊούσα ἀποδέσμευση ἀπό τούς παραδοσιακούς ἀριστερούς τρόπους ἐνέργειας καί σκέψης»,⁵ πού δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά νά τεθεῖ στό πεδίο τοῦ δημόσιου διαλόγου ἡ θεωρητική ἐπαναδιαπραγμάτευση τῶν κεντρικῶν ζητημάτων τῆς κομματικῆς ζωῆς.

Ἡ πορεία αὐτή, μία πορεία δεσμεύσεων, ἡμιδεσμεύσεων καί ἀποδεσμεύσεων ἀπό τίς προηγούμενες κομματικές παραδόσεις δέν πρέπει νά ἐξετάζεται μυθοποιητικά· ἀποτελεῖται ἀπό πολλές ἀντιφάσεις καί ἑτεροχρονισμένες συνειδητοποιήσεις γιά τόν τρόπο καί τό περιεχόμενο τῆς ἀνανέωσης. Ὁ κοινός συντελεστής πάντως τῆς ἀριστερῆς πολιτισμικῆς συνάφειας εἶναι ὁ πολλαπλασιασμός τῶν προσπαθειῶν γιά τή δημιουργία ἑνός ἐναλλακτικοῦ μοντέλου (ἀρκετά ἀόριστου καί ἀσαφοῦς, εἶναι ἀλήθεια) τό ὅποιο, στήν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς, ἐμφανίζεται ὡς «σοσιαλιστικός οὐμανισμός», «ἐθνικολαϊκή προοδευτικῆ ἀλλαγῆ», «καλλιτεχνικῆ ἀναγέννηση» κ.ἄ. Πρόκειται γιά μία πολιτιστικῆ πρακτικῆ πού δέν ἔχει αὐτοαναφορικό χαρακτήρα ἀλλά ἐπηρεάζει καί τούς χώρους τῆς φιλελεύθερης διανόησης, ἡ ὁποία τήν ἴδια περίοδο ἀρχίζει νά ἐπεξεργάζεται, μέ ἀρκετά δειλὰ βήματα, τό αἴτημα ἑνός συνολικότερου ἐκδημοκρατισμοῦ⁶ στόν τομέα τῆς πολιτικῆς καί τῆς κουλτούρας. Γιά νά μείνουμε στό χῶρο τῆς ἀριστερᾶς πάντως, ἡ δεσπίζουσα δομῆ αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν συνοδεύεται ἀπό

⁴ Γιά τήν ἔννοια τῆς «δομῆς τῆς αἴσθησης», τήν ἀποτύπωση δηλαδή τῆς κοινωνικῆς ἐμπειρίας πού συνοδεύει τήν ἐξέλιξη καί τό μετασχηματισμό τῆς οἰκονομίας τῆς πολιτικῆς καί τῆς κουλτούρας μέσα ἀπό τήν ἀνάδυση νέων συστημάτων ἐκφορᾶς καί παρουσίας τῶν κοινωνικῶν δομῶν βλ. Raymond Williams, *Κουλτούρα καί Ἱστορία*, μτφρ. Βενετία Ἀποστολίδου, Γνώση, Ἀθήνα 1994, σ. 325-335.

⁵ Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἱστορίες τῆς Ἐπιθεώρησης Τέχνης», στό *Ἐπιθεώρηση Τέχνης...*, ὅ.π., σ. 270.

⁶ Βλ. σχετικᾶ Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, «Ἡ ἰδεολογικῆ ἐπίδραση τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου», στό πρακτικά συνεδρίου *Ἡ Ἑλλάδα στή δεκαετία 1940-1950. Ἐνα ἔθνος σέ κρίση*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1984, σ. 581.

τήν απόπειρα μιᾶς κριτικῆς ἐπανεκτίμησης τῆς μαρξιστικῆς παράδοσης, καθὼς καί ἀπὸ τὴν «κριτικὴ τῶν λαθῶν» τῆς σταλινικῆς περιόδου. Ἰδιαιτέρα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς κρίσιμες σχέσεις τῆς διανόησης μέ τὴν κομματικὴν στράτευση, μιά σειρά ἐνδείξεων ἐπιβεβαιώνουν ὅτι, παρά τὴ θρυλούμενη σύγκρουση διανοουμένων καί κόμματος, τό στοίχημα δέν ἦταν ἡ ἀποκήρυξη τῆς κομματικῆς στέγης ἀλλά ἡ συζήτηση γιά τούς νέους ὅρους τῆς στράτευσης. Ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τὰ ἀρχεακά τεκμήρια τοῦ Τομέα Λογοτεχνῶν καί Διανοουμένων τῆς ΕΔΑ,⁷ τό κύριο πρόβλημα δέν ἦταν ἡ διαμόρφωση μιᾶς δῆθεν ἀδέσμευτης καί «αἰρετικῆς» διανοουμένιστικῆς πρωτοπορίας ἀλλά ἡ ὑπέρβαση τῶν ἀδρανεῶν καί ἡ ἀποτελεσματικὴ ἀνταπόκριση τῆς ἀριστερῆς θεωρίας καί πράξης στίς ἄμεσες ζητήσεις τῆς συγχρονίας: στήν «ἀπεξάρτηση τῆς καλλιτεχνικῆς καί τῆς πολιτισμικῆς λειτουργίας ἀπὸ προκαθορισμένα, δύσκαμπτα, ἰδεολογικά πρότυπα καί προδιαγραφές», καθὼς καί στήν ἀναγνώριση, σέ τελευταία ἀνάλυση, τῆς «σχετικῆς αὐτονομίας τοῦ ἐποικοδομήματος».⁸ Καί οἱ δύο στόχοι ἀποτελοῦσαν ζητήματα ζωτικῆς σημασίας γιά τούς ἀριστερούς διανοούμενους.

2. Οἱ «κομμένες κεφαλές»

Μέσα σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἡ τριλογία τοῦ Τσίρκα σηματοδοτεῖ τὴν ἀφετηρία μιᾶς προγραμματικῆς μυθοπλαστικῆς διερεύνησης τῶν ὄρων καί τῶν ὀρίων τῆς στράτευσης τοῦ διανοομένου· στό βαθμὸ πού ἡ πλοκὴ θεματοποιεῖ, μέσα ἀπὸ τίς κυρίαρχες συντακτικὲς καί σημασιολογικὲς δομές τῆς, τὴ σύγκρουση τοῦ διανοομένου Μάνου Σιμωνίδη μέ τὸν κομματικὸν καθοδηγητὴ του, τὸ Ἀνθρωπάκι, ἡ ἀφήγηση ἀποτελεῖ ἓνα κριτικὸ σχόλιο πάνω στίς σχέσεις διανόησης καί κομματικῆς στράτευσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἴδια ἡ βιογραφία τοῦ συγγραφέα ἐπικυρώνει μέ τρόπο ὀδυνηρό τὴν ἀπόφασή του νὰ θίξει τίς ἐνοχλητικὲς περιοχὲς τῆς κομματικῆς ζωῆς. Ἐντοπίζοντας στή Δέσχη μιᾶ βέβηλη χειρονομία ἀποκαθήλωσης τοῦ κομματικοῦ ἱερατείου, ἡ ὀργάνωση τῆς Αἰγύπτου διαγράφει τὸν Τσίρκα, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, ὄχι μόνον δέν ἀπομακρύνεται ἰδεολογικά ἀπὸ τὸ Κόμμα ἀλλά

⁷ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Τέχνη καί δράση. Ὅργανωτικά προβλήματα στὸν Τομέα Λογοτεχνῶν-Διανοουμένων τῆς ΕΔΑ», περ. Ἀρχαιοτάξιο, τχ. 1 (1999), σ. 46-49.

⁸ Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἱστορίες τῆς Ἐπιθεώρησης Τέχνης», σὺν Ἐπιθεώρηση Τέχνης..., ὁ.π., σ. 270-271.

ή μεταγενέστερη δραστηριοποίησή του στην ΕΔΑ, στο ΠΑΜ και στο ΚΚΕ έσωτερικού αποδεικνύει τήν έμμογή του στον έντονα κομματικό χαρακτήρα τής πολιτικής του δράσης. Βιώνοντας προσωπικά τή σύγκρουση διανοούμενου και καθοδήγησης, ο Τσίρκας ενσωματώνει τήν έμπειρία του στις μυθοπλαστικές αναπαραστάσεις τής τριλογίας. Δέν υπαινίσσομαι βέβαια ότι υπάρχει κάποιο είδος άμεσης αντανάκλασης ανάμεσα στο φυσικό πρόσωπο του συγγραφέα και στο μυθοπλαστικό πρόσωπο του Σιμωνίδη. Κάτι τέτοιο δέν θά ήταν έπιτρεπτό, στο βαθμό που υπάρχει ή περίφημη «είδοποίηση» τής *Νυχτερίδας*: «Δέν είναι αυτοβιογραφία, δέν είμαι ο Μάνος Σιμωνίδης». Υποστηρίζω ωστόσο ότι ή ποιητική του θεματικού ρόλου του Σιμωνίδη όπως και του 'Ανθρωπάκι έμπεριέχει όρισμένες σημαίνουσες όψεις του ήθους⁹ του άριστερου διανοούμενου άπέναντι στον σταλινικό καθοδηγητή του, οι όποιες αντιστοιχούν διαθλαστικά σε ευρύτερες πραγματικότητες τής συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.¹⁰ Σε αυτή τήν κατεύθυνση μās προσανατολίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας όταν γράφει:

Γιά τή σύνθεση [του 'Ανθρωπάκι] χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις πηγές [...] Ένας πέμπτος, που στοιχειά του έριξα στο λεβέτι τής σύνθεσης, έχει κι αυτός πεθάνει, είναι όμως άλλοδαπός και μπορώ νά τον κατονομάσω: 'Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Ντζουγκασβίλι Στάλιν. Υπάρχει και ο έκτος: ο γράφων, στο βαθμό που κάθε μυθιστορηματικό πρόσωπο είναι κατά κάποιο τρόπο κομμάτι τής αυτοβιογραφίας του συγγραφέα. Και θά θυμίσω εδώ, για παράδειγμα και όχι ως μέτρο σύγκρισης τής άσημαντης προσφοράς μου μ' εκείνη του γίγαντα των Γαλλικών Γραμμάτων και Δασκάλου μου, τή γνωστή κουβέντα του Γουστάβου Φλωμπέρ: «'Η κυρία Μποβαρύ είμαι έγώ».¹¹

⁹ Η έννοια του ήθους (ethos), ως αναλυτική κατηγορία τής ρητορικής που αναφέρεται στη δημόσια εικόνα του ρήτορα όπως αυτή κατασκευάζεται μέσα από τά λόγια του και τίς στρατηγικές τής αφήγησής του, άπαντάται στον 'Αριστοτέλη. Γιά τίς θεωρητικές διαδρομές τής έννοιας από τον 'Αριστοτέλη έως τον Μπουρντιέ βλ. τή συνθετική έργασία τής Ruth Amossy, *L'argumentation dans le discours. Discours Politique, Litterature d'Idees, Fiction*, Nathan, Παρίσι 2000, σ. 60-85. Βλ. επίσης τήν εισαγωγή του James S. Baumlin στον συλλογικό τόμο James S. Baumlin και Tita French Baumlin (έκδ.), *Ethos. New Essays in Rhetorical and Critical Theory*, Southern Methodist University Press, Ντάλλας 1994, σ. xi-xxxi.

¹⁰ Βλ. σχετικά Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Τό δράμα του διανοούμενου στις 'Ακυβέρνητες Πολιτείες», στη «Βιβλιοθήκη» τής έφ. 'Ελευθεροτυπία, 8.12.2000, σ. 18-19.

¹¹ Στρατής Τσίρκας, *Τά ήμερολόγια τής τριλογίας 'Ακυβέρνητες Πολιτείες*, Κέδρος, 'Αθήνα 1981, σ. 86.

Ἀποκτώντας τίς ἐμβληματικές διαστάσεις ἑνός προκλητικοῦ ἀφηγήματος, ἡ τριλογία ἀποτέλεσε πέτρα τοῦ σκανδάλου γιά τήν ἀριστερή λογοτεχνική κριτική τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου προκαλώντας ἔντονες συζητήσεις,¹² οἱ ὁποῖες μόνο προσχηματικά μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στό πεδίο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς αἰσθητικῆς· στήν πραγματικότητα, τά διακυβεύματα ὑπερέβαιναν τήν τύχη τοῦ βιβλίου καί ἀναφέρονταν στήν τύχη τῆς ἴδιας τῆς ἀριστερᾶς, στόν τρόπο πού διαχειριζόταν ἡ ἴδια τήν ταυτότητά της. τήν πολιτική της θεωρία καί πράξη. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, τό βιβλίο τοῦ Τσίρκα καθώς καί ἡ δεξίωσή του, ἰδίως μετά τά γεγονότα τῆς διαγραφῆς τοῦ συγγραφέα ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς Αἰγύπτου, εἶναι ἕνα πολιτισμικό τεκμήριο πολλαπλῶν χρήσεων· ὁ ἱστορικός τῆς λογοτεχνίας μπορεῖ νά ἐξετάσει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐνεργοποιεῖται καί τίθεται σέ κυκλοφορία ἕνα ὀλόκληρο σύμπαν πολιτικῶν καί πολιτισμικῶν κωδίκων, ἀξιακῶν συστημάτων καί ἰδεολογικῶν σχημάτων προκειμένου νά νομιμοποιηθεῖ τό πεδίο μιᾶς ἀναμέτρησης ἀνάμεσα στό δίπολο πού συμβατικά ὀνομάζουμε «δογματική καί ἀντιδογματική σκέψη καί δράση».¹³ Τῆ σύγκρουση αὐτή, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς σχέσεις διανόησης καί κομματικῆς καθοδήγησης, τῆ σκιαγραφεῖ μέ καίριο τρόπο ὁ ἴδιος ὁ Τσίρκας σέ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τά *Ἡμερολόγια τῆς τριλογίας*. Τό ἀπόσπασμα φέρει τόν εὐγλωττο τίτλο «Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Σταυρόγκιν» καί δέν ἐνσωματώθηκε ποτέ στήν τριλογία.

¹² Γιά τή φάση αὐτή βλ. Χρύσα Προκοπάκη (ἐπιμ.), *Οἱ Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες τοῦ Στρατῆ Τσίρκα καί ἡ κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Ἀθήνα 1980. Γιά τήν κριτική τοῦ κομματικοῦ χώρου βλ. τίς παρατηρήσεις τῆς Χρύσας Προκοπάκη στό ἴδιο, σ. 10-16. Βλ. ἐπίσης Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Συγγραφικοί προβληματισμοί καί πολιτική δοκιμασία. Ἀλληλογραφία Φούλας Χατζιδάκη-Στρατῆ Τσίρκα», περ. *Ἡ λέξη*, τχ. 136 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996), σ. 823-839· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ἐν μεγάλῃ ἑλληνικῇ ἀποικία. Ἡ ὑποδοχή τῆς Λέσχης ἀπό τήν ἐπίσημη ἀριστερά», περ. *Ἡ λέξη*, ὁ.π., σ. 840-861· Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, «Σχόλια γιά ἕνα πολλαπλά κριτικό κείμενο πού κακῶς ἐλάνθανε», περ. *Γράμματα καί Τέχνες*, τχ. 80 (1997), σ. 1-8, στίς ὁποῖες παρουσιάζεται ἡ «ἀπάντηση τοῦ Λάμπη Ράππα στήν "κριτική" τοῦ Μ. Αὐγέρη». Βλ. ἐπίσης ὅσα παρατηρεῖ ὁ Μίλτος Πεχλιβάνος στό ἄρθρο του «Ἀπό τή Λέσχη στίς Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες», στή «Βιβλιοθήκη» τῆς ἐφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 8.12.2000, σ. 12-14, καθώς καί ἡ Ἐλισάβετ Κοτζίᾶ στό ἄρθρο της «Λέσχη ἢ Νυχτερίδα», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 149ος, τχ. 1735 (Ἰούνιος 2001), σ. 933-947.

¹³ Συμβατικά, γιατί τέτοιοι διπολικοί ἀφορισμοί δέν ἐπαρκοῦν οὔτε ὡς κλειδί κατανόησης οὔτε ὡς κλειδί περιγραφῆς τῶν πραγματικότητων τῆς μεταπολεμικῆς ἀριστερᾶς.

Οί διανοούμενοι — πολύτιμοι βοηθοί. Πρέπει νά τούς... νά τούς... 'Αλλά προσοχή — κίνδυνος! Μπλέκονται μέσα σέ τύψεις, ἔχουν τήν ὑπεροψία νά νομίζουν τούς ἑαυτούς τους λογιστές ἀπέναντι στούς σύγχρονους καί τήν «'Ιστορία» γιά τίς θυσίες τῶν ἄλλων, διαρκῶς ἐλέγχουν τίς πράξεις σου μ' ἓνα ἠθικό κανόνα ἢ ξεπερασμένο ἢ ἐφήμερο. Κι εἶναι φοβερή πληγή ὅταν ἀρχίζουν καί φωνάζουν καί γαβγίζουν σά σκυλιά καί πίσω ἀπό τά τακούνια σου, κι ὁ κόσμος τούς προσέχει (λόγω ἢ... ἀνιδιοτέλεια) καί κίνδυνος νά σοῦ φέρουν ρήγματα. Τό φάρμακο: Σκληρούς τρόπους, νά τούς κάνεις νά νιώθουν τήν ἀνωτερότητα τοῦ προλεταριάτου. Νά ἐκμεταλλεύεσαι τό αἶσθημα ἐνοχῆς τους γιά τή σχετική τους καλοπέραση. Νά παρακολουθεῖς τά μικρά τους βίτσια ἄν εἶναι καλλιτέχνες. Νά πετυχαίνεις ἀπό τούς ἴδιους ἐξομολογήσεις σέ στιγμές ἀκρότατης εἰλικρίνειας καί νά τίς ἐκμεταλλεύεσαι ἀργότερα. 'Από τούς πιά ἐπικίνδυνους ν' ἀποσπᾶς ντοκουμέντα. Νά τά τοποθετεῖς προσεχτικά στό ἀρχεῖο σου, νά τούς κάνεις φάκελο, πού μιά μέρα θά χρησιμέψουν ἀσφαλῶς.¹⁴

Εἶναι σαφές ὅτι οἱ αἰχμές τοῦ Τσίρκα ἀφοροῦν ἄμεσα μιά συγκεκριμένη ἀντίληψη γιά τή σχέση διανόησης καί κόμματος: ἡ κριτική στόν σταλινισμό ἔρχεται ἐπανελημμένα στό προσκήνιο μέ ἀφορμή τίς συγκρούσεις τοῦ Σιμωνιδῆ μέ τό 'Ανθρωπάκι. Στό ἐπίπεδο τῶν σηματολογικῶν δομῶν τοῦ μυθιστορήματος, παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀναμέτρηση τοῦ δογματικοῦ μέ τόν ἀντιδογματικό λόγο ὑποστηρίζεται ἀπό μιά σταθερή καί μείζονα μεταφορά πού συνδέει τή γλώσσα μέ τό κοινωνικοπολιτικό ἦθος τῶν χρηστῶν της. Πρόκειται γιά τίς περίφημες «χομμένες κεφαλές»: μιά σωματική δηλαδή μεταφορά, πού δηλώνει τήν ἐργαλειακή ἀλλοτρίωση καί τήν πραγματοποίηση τῆς γλώσσας ἀπό ἐκεῖνα τά ὑποκείμενα τῶν ὁποίων ὁ λόγος ἔχει χάσει τήν ὀργανική του σύνδεση μέ τή συνειδήσή τους, ἀπό «τούς «βερμπαλιστές, τούς ὑποκριτές ἠθικολόγους, αὐτούς πού κάνουν ἐλκυστική τήν κακία καί ἀνυπόφορη τήν ἀρετή».¹⁵ Στήν τριλογία, ὁ κόσμος τῶν «χομμένων κεφαλῶν» εἶναι ὁ κόσμος τοῦ δόγματος. 'Η δογματική προσήλωση στήν ἐνική ἀλήθεια δέν μπορεῖ παρά νά ἐκφράζεται μέ μιά γλώσσα νεκρή καί ἀποξενωμένη ἀπό τίς ἀνθρώπινες ιδιότητες, μιά γλώσσα ξύλινη καί «κλειστή» χωρίς περιθώρια γιά διάλογο καί ἐπικοινωνία μέ τόν ἄλλο.

«Τό δόγμα», παρατηρεῖ ὁ Μισέλ Φουκώ,

¹⁴ Στρατής Τσίρκας, *Τά ἡμερολόγια...*, ὅ.π., σ. 76-77.

¹⁵ *Ἡ Λέσχη*, σ. 115-116.

δένει τά άτομα μέ μιά όρισμένη τυπολογία τῆς ἔκφρασης καί τούς ἀπαγορεύει κάθε ἄλλη. Ἀλλά ἀντίστροφα χρησιμοποιώντας ἄλλους τύπους ἔκφρασης τά δένει μεταξύ τους διαφοροποιώντας τα ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα. Τό δόγμα πραγματοποιεῖ μιά διπλή ὑποδούλωση: ὑποδούλωση τῶν ὑποκειμένων στό λόγο καί τοῦ λόγου στήν ομάδα τῶν δυνατῶν, τουλάχιστον, ὀμιλητῶν.¹⁶

Οἱ «κομμένες κεφαλές», σύμβολο τοῦ αὐταρχικοῦ λόγου καί τῆς ἀπάνθρωπης καί καταπιεστικῆς ἐξουσίας. ἀποκτοῦν μιά ιδιαίτερη διάσταση στό πρόσωπο τοῦ Ἀνθρωπάκι, ἡ ὀνοματοποιία τοῦ ὁποίου—μέσω μιᾶς ἄκλιτης λέξης— δηλώνει τόν ἀπονεκρωμένο λόγο πού ἔχει στερηθεῖ ἀκόμη καί τή στοιχειώδη εὐλυγισία τῶν γραμματικῶν πτώσεων. Θύτης καί θύμα τοῦ δογματικοῦ λόγου, τό Ἀνθρωπάκι ἐνσαρκώνει τή φανατική ὑπερβολή τῆς μονοφωνικῆς γλώσσας πού ἀντλεῖ τό κύρος της ἀπό τίς διαδικασίες ἀποκλεισμοῦ καί ἀπόρριψης τῆς φωνῆς τοῦ Ἄλλου.

Ὡστόσο, πέρα ἀπό τό Ἀνθρωπάκι καί τό «ἀνθρωπάκειο λεξιλόγιο», ἡ γλῶσσική σκλήρυνση πού ἀποδίδεται στό λόγο τῆς σταλινικοῦ τύπου καθοδήγησης καί στίς «κομμένες κεφαλές» ἔχει εὐρύτερο ἰδεολογικό περιεχόμενο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μπαχτίν, οἱ αὐταρχικοὶ λόγοι ἔχουν μιά σημασιολογική δομή περατωμένη καί μονοσημική:

Ὁ αὐταρχικός λόγος ἀπαιτεῖ ἀπό μᾶς νά ἀναγνωρισθεῖ καί νά ἀφομοιωθεῖ, ἐπιβάλλεται σέ μᾶς ἀνεξάρτητα ἀπό τό βαθμό ἐσωτερικῆς πειστικότητάς του ἀπέναντί μας. Τόν συναντοῦμε σάν ἤδη ἐνωμένο μέ ὅ,τι εἶναι αὐθεντία. Ὁ αὐταρχικός λόγος, σέ ἕναν μακρινό χρόνο εἶναι ὀργανικά δεμένος μέ τό ἱεραρχικό παρελθόν. Εἶναι, κατά κάποιο τρόπο, ὁ λόγος τῶν πατέρων. Εἶναι ἤδη ἀναγνωρισμένος στό παρελθόν! Εἶναι ἕνας λόγος εὐρεθεῖς ἐκ τῶν προτέρων, τόν ὁποῖο δέν ἔχουμε νά ἐπιλέξουμε ἀνάμεσα σέ ἀντίστοιχους λόγους. Εἶναι δεδομένος, (ἀντηχεῖ) σέ μιά ὑψηλή σφαῖρα, καί ὄχι στή σφαῖρα τῆς οἰκείας ἐπαφῆς. Ἡ γλώσσα του εἶναι εἰδική (ἱερατική ἂν μπορούμε νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι). [...] Ὁ αὐταρχικός λόγος συγγενεῦει μέ τό Ταμπού, τό Ὄνομα πού δέν πρέπει νά ἐπικαλούμαστε ἐπί ματαίῳ.¹⁷

¹⁶ Μισέλ Φουκώ, *Ἡ τάξη τοῦ Λόγου*, μτφρ. Χ. Χρηστίδης-Μ. Μαϊδάτσης, Ἡριδανός, Ἀθήνα χ.χ., σ. 32.

¹⁷ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας καί αἰσθητικῆς*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Πλέθρον, Ἀθήνα 1980, σ. 209-210.

Ὁ λόγος τῆς ἡγεμονίας, στήν τριλογία, εἶναι ὁ σωφρονιστικός λόγος τῶν ἀπαγορεύσεων καί τοῦ ἀποκλεισμοῦ, τῆς ἐπιτήρησης, τοῦ ἐλέγχου καί τῆς καταπίεσης.

Στήν τριλογία, τό «άνθρωπάκειο λεξιλόγιο», οἱ Μινώταυροι, οἱ «κομμένες κεφαλές» καί γενικότερα τό μονολογικό ἀφήγημα τῶν αὐταρχικῶν λόγων ἀποτελοῦν ἀντικείμενο δριμείας κριτικῆς. Ἡ μέθοδος τοῦ Τσίρκα δείχνει ὅτι τά μονολογικά ἀφηγήματα, μοιλονότι ἐμφανίζονται ὡς φυσικά, αὐτονόητα καί τυπικά ἔγκυρα στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνιογλωσσικῆς ἢ τῆς ιδεολογικῆς ἱεραρχίας, ἀδυνατοῦν νά πείσουν ἐσωτερικά τήν ἀνθρώπινη συνείδηση γιά τήν ἀξία τους ἐπειδή ἀκριβῶς συνοδεύονται ἀπό μιά βίαιη χειρονομία ἐξουσιαστικῆς ἐπιβολῆς πού ἀποκλείει τό διάλογο καί τήν παρουσία τῆς ἑτερότητας. Ὁ Τσίρκας ὑπονομεύει τούς αὐταρχικούς λόγους, δείχνοντας ὅτι ὅταν ὁ αὐταρχικός λόγος χάνει τήν αὐθεντία του, «δέν εἶναι παρά ἓνα ἀντικείμενο, ἓνα ἱερό λείψανο, ἓνα πράγμα».¹⁸ Στό στόχαστρό του βρίσκεται, κατά προτεραιότητα, ὁ λόγος τοῦ σταλινισμοῦ, ὁ λόγος μιᾶς κομματικῆς καθοδήγησης πού στηρίζεται στό πρότυπο τῆς ξύλινης γλώσσας. Ἄς δοῦμε μερικά παραδείγματα:

(1) Τ' Ἀνθρωπάκι ἔσιαξε τή φωνή του στά μπάσα κλειδιά καί μοῦ σέρβιρε μιά κανόνικη μερίδα:

—Ἦρθα νά σέ βρῶ, μοῦ εἶπε, μέ τή δική μου ἀνεξάρτητη πρωτοβουλία, καί μέ τήν ἀμετάτρεπτη ἀπόφαση νά δημιουργηθεῖ ἡ ἀτμόσφαιρα ἐκεῖνη τῆς σύμπνοιας, τῆς αξιοπρέπειας καί τῆς ἀνωτερότητας μέσα στά ὅποια (sic) ὁ ἀγώνας μας θά ἀκτινοβολᾷ πρὸς τιμὴ τῆς Ἑλλάδας καί τῶν ξενιτεμένων παιδιῶν της.¹⁹

(2) Μειοψήφισα γιατί «παραγνώριζα τό στοιχεῖο τῆς ταξικῆς συνειδητοποίησης» καί γιατί «ἔβλεπα τό ζήτημα ἀπό προσωπική σκοπιά».²⁰

(3) Τό ἤξερα τό τροπάρι. Τέσσερις ὥρες ἐκεῖνος, δέκα λεφτά ἐσύ. Ψηφοφορία: ἀπορρίπτεται. Καί τοῦ χρόνου.²¹

(4) Ἄλλά ἐσύ, μοῦ ἀφαίρες τό λόγο καί βλοσυρός, ἀποπῆρες τό Γαρέλα. «Τί λές, μωρέ Βασίλη. Ἐέρεις τί θά πεῖ Μπαλζάκ; Ὁ Μπαλ-

¹⁸ Στό ἴδιο, σ. 211.

¹⁹ Ἡ Λέσχη, σ. 71.

²⁰ Στό ἴδιο, σ. 73.

²¹ Στό ἴδιο, σ. 74.

ζάκ είναι μεγάλη υπόθεση. Είναι από τά φωτεινά εκείνα πνεύματα...»
καί τά λοιπά.²²

Όλες οι αναφορές στό 'Ανθρωπάκι γίνονται μέ σκοπό νά φανεῖ ἡ δυσκαμψία καί ὁ αὐταρχισμός τοῦ λόγου του. Ἡ γλώσσα του βρίσκεται σέ απόσταση ἀπό τό λόγο τοῦ ἀφηγητῆ. Είναι μιά γλώσσα κενή, τυποποιημένη καί ξένη. Ἡ κενότητα καί ἡ ἀνοικειότητά της δηλώνεται εἴτε μέ τή χρήση εἰσαγωγικῶν εἴτε μέ ἀξιολογήσεις πού ἀμφισβητοῦν τή φυσικότητα καί τή ζωντάνια της («μοῦ σέρβριε μιά κανονική μερίδα», «sic», «τό τροπάρι»). Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ λόγος τοῦ 'Ανθρωπάκι ἀπορρίπτεται συνολικά. Ἄλλωστε, καμιά γλώσσα δέν ξεφεύγει ἀπό τό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς καί τῶν ὠσμώσεων. Ἀκόμα καί τό 'Ανθρωπάκι ἐμφανίζει γλωσσικές ἀντιφάσεις ἢ ρωγμές πού μποροῦν τελικά νά καταστήσουν τό λόγο του οἰκεῖο: «Περίεργο μέ αὐτό τόν ἄνθρωπο. Ὅταν δέν ξεφούρνιζε φράσεις ἐτοιμασμένες, ὁ λόγος του ζωντάνευε»,²³ παραδέχεται ὁ Σιμωνίδης. Ὁ Τσίρκας δέν ἀσκεῖ κριτική στό ἰδεολογικό φορτίο πού μεταφέρει ἡ γλώσσα μιᾶς ἀτομικῆς περίπτωσης. Τόν ἐνδιαφέρουν οἱ εὐρύτερες πολιτικές δομές πού κρύβονται πίσω ἀπό τέτοιες κοινωνιογλωσσικές πραγματικότητες. Ἡ ἀναφορά του στό γλωσσικό τυπικό μιᾶς κομματικῆς διαδικασίας πού βασίζεται στό σταλινικό μοντέλο ἀποτελεῖ ἀφορμή γιά νά δείξει ὅτι ἡ γλώσσα ἀναπαράγει καί ἐπικυρώνει τοὺς ρόλους τῆς ἡγεμονίας καί τίς σχέσεις ἐξουσίας. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ σταλινισμός ἀντιλαμβάνεται τήν ἐπικοινωνία («Ψηφοφορία: ἀπορρίπτεται. Καί τοῦ χρόνου.») δέν στηρίζεται, βέβαια, οὔτε στήν ἀρχή τῆς δημοκρατικῆς ἰσοτιμίας οὔτε στήν ἀναγνώριση τῆς διαφωνίας. Ὁ ἀφηγητής-ἥρωας Σιμωνίδης προβάλλεται ὡς θύμα αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ἐφόσον ἡ φωνή του παραμένει πάντα στό περιθώριο τῆς ἐπικοινωνίας: «μειοψηφεῖ», δέν ἔχει ἀρκετό χρόνο γιά νά μιλήσει, διακόπτεται, ὑφίσταται μέ κάθε τρόπο δηλαδή τήν καταπίεση τοῦ 'Ανθρωπάκι. Παρότι ἀνήκουν στόν ἴδιο κομματικό χῶρο, ὁ Σιμωνίδης καί τό 'Ανθρωπάκι δέν καταφέρνουν νά ἐπικοινωνήσουν. Χαρακτηριστική αὐτῆς τῆς διάστασης εἶναι ἡ σκηνή τῆς διαφωνίας τους μέ ἀφορμή τή συζήτηση γιά τόν Μπαλζάκ:

²² Στό ἴδιο, σ. 171.

²³ Στό ἴδιο, σ. 166.

—Θυμᾶσαι τοῦ λέω, ἕνα ἀπόγευμα στό καφεενεδάκι τοῦ Τουλκάρειμ, πού εἴμαστε τρεῖς τέσσερις, καί βαρεθήκαμε νά παίζουμε τάβλι. Κάποιος ἀνέφερε, δέν ξέρω πῶς, τόν Μπαλζάκ καί βρέθηκα νά σᾶς λέω γιά τή ζωή του, τά προβλήματα του, τίς ἀντιθέσεις τῆς ἰδεολογίας του μέ τήν εἰκόνα τῆς κοινωνίας πού βγαίνει μέσα ἀπό τό ἔργο του. Κι ὁ Γαρέλας, πού ἄν καί ἐργάτης εἶχε διαβάσει τόν «Μπάρμπα Γχοριό» καί τήν «Εὐγενία Γκραντέ», μοῦ παρατήρησε πῶς αὐτός ὁ συγγραφέας, ὅ,τι καί νά λέγαμε, ἦταν ἀστός ἀφοῦ κοντέσες καί μπανκέρηδες ἔβαζε στά βιβλία του. Τό θέμα σήκωνε ἀνάπτυξη γιά νά φανεῖ στό τέλος, πῶς πρέπει νά διαβάζουμε καί ν' ἀξιοποιοῦμε τή σοβαρή λογοτεχνία. Ἄλλά ἐσύ, μοῦ ἀφαίρεσες τό λόγο καί βλοσυρός, ἀποπῆρες τό Γαρέλα. «Τί λές, μωρέ Βασίλη. Ἐρεῖς τί θά πεῖ Μπαλζάκ; Ὁ Μπαλζάκ εἶναι μεγάλη ὑπόθεση. Εἶναι ἀπό τά φωτεινά ἐκεῖνα πνεύματα...» καί τά λοιπά.

—Δέ σέ καταλαβαίνω. Πειράχτηκες γιατί κατσάδιασα τό Βασίλη πού ἔλεγε ἀρλουῦμπες;

—Ἐλεγε αὐτό πού εἶχε καταλάβει ὁ ἄνθρωπος. Ἐνῶ, ἐσύ, ὅπως φάνηκε στή συζήτηση, δέν εἶχες διαβάσει τίποτα ἀπό Μπαλζάκ.

— Ἄλλο αὐτό. Δέ μπορῶ νά τά διαβάζω ὅλα! Καταλαβαίνω ὅμως ποῖος τά ξέρει καί τόν ὑποστηρίζω.

— Ἀφαιρώντας του τό λόγο! Δέ μέ ὑποστήριζες. Ἐσύ θέλησες νά βάλεις τή «σφραγίδα» σου, ὅπως συχνά τό λές. «Τόν βλέπετε τοῦτο τόν πολύξερο καί τό μεγάλο τόν Μπαλζάκ; Εἶναι ἀπό τήν κληρονομιά πού γονιμοποιοῦμε μέ τό πολιτικό μας κριτήριο». Αὐτό σήμαινε ἡ ἐπέμβαση σου.

Περίμενα πῶς θά πειραζόταν κι αὐτός γελοῦσε;

— Αὐτό ἦταν ὅλο; Πιάνεις πάντα τέτοια ζητήματα καί τά μεγαλοποιεῖς. Τό περιστατικό, κοιταγμένο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ διανοούμενου πού ἦσουν καί πού ἔμεινες, περιγράφηκε σωστά.

— Τί θά πεῖ, ἔμεινα διανοούμενος. Τί θές νά εἶμαι;

— Νέος ἄνθρωπος, φίλε! Τίς ἀντιθέσεις προλεταρίων καί διανοουμένων, μέσα στό κίνημα, νά τίς βλέπεις, ἀλλά ψύχραιμα, ἱστορικά. Καί μέ ὑπομονή νά τίς ἐξομαλύνεις γιά νά τίς ξεπερνᾶς κι ὁ ἴδιος. Ἐσύ κρατᾶς σημείωση καί τίς ἀναμασᾶς σάν γραμῆλα.

Μέ θρασύ ἄνθρωπο μὴν ἀνοίγεις ποτέ συζήτηση. Πρόγκα καί στρεφωδικία εἶναι τά ὄπλα του.²⁴

Ὁ διάλογος εἶναι ἀποκαλυπτικός γιά τά ναρκοθετημένα πεδία στή σχέση διανόησης καί κόμματος. Ἄν ἐπιχειρήσουμε νά συστηματο-

²⁴ Στό ἴδιο, σ. 170-171.

ποιήσουμε τά κύρια επιχειρήματα τῆς κριτικῆς τοῦ Σιμωνίδη ἀπέναντι στό Ἀνθρωπάκι καί στόν ἰδεολογικό του κόσμο, θά διαπιστώναμε ὅτι μποροῦν νά συμπυκνωθοῦν στά ἐξῆς σημεῖα: στήν κριτική τοῦ δογματισμοῦ καί τῶν ἄλλων συμπτωμάτων τῆς «προσωπολατρίας», στήν κριτική τοῦ ἰδεολογήματος «ὁ σκοπός ἀγιάζει τά μέσα» καί στήν κριτική τοῦ προκαθορισμοῦ καί τῶν παρεμβάσεων στήν ἐξέλιξη (τή μορφή καί τό περιεχόμενο) τῆς τέχνης καί τῆς διανόησης. Ὡστόσο, παρά τή μεταγενέστερη μυθολογία γιά τήν πρωτοποριακή ὀπτική τοῦ Τσίρκα, κανένα ἀπό τά τρία σημεῖα τῆς κριτικῆς του δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ καινούριο, πρωτοποριακό ἢ αἰρετικό. Καί τά τρία στοιχεῖα ἀποτελοῦν ὀργανικό τμήμα τοῦ εὐρύτερου διαλόγου πού ἔχει ξεκινήσει μέσα στό χῶρο τῆς ἀριστερᾶς μετά τό 20ό συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ. Ἡ κριτική, ἐπομένως, τοῦ σταλισμοῦ εἶναι σχεδόν ἐπιβεβλημένη. Ἡ ἀμοιβαία καχυποψία, ὁ «παιδαγωγικός» χαρακτήρας τῆς καθοδήγησης ἀπέναντι στίς ἰδεολογικές ἀποκλίσεις τῆς διανόησης, ὁ προκαθορισμός τῶν ὀρίων τῆς τέχνης καί τῆς κριτικῆς, τό κύρος τῆς ἐρμηνείας μέ βάση ὄχι τή γνώση τῶν εἰδικῶν ἀλλά μέ βάση τά δικαιώματα τῆς κομματικῆς ἱεραρχίας, ὅλα δηλαδή τά συμπτώματα τῆς σταλινικῆς καί τῆς ζντανοφικῆς ἀντίληψης γιά τήν τέχνη καί τή διανόηση, τίθενται στό στόχαστρο τοῦ ἀφηγητῆ καί καταγγέλλονται ὡς φαινόμενα ἀλλοίωσης καί παραμόρφωσης τῆς γνήσιας μαρξιστικῆς-λενινιστικῆς ἰδεολογίας. Τήν ἀποψη γιά τήν ἀλλοίωση καί τήν παρερμηνεία τῆς μαρξιστικῆς σκέψης ὁ Τσίρκας τήν ἐπαναλαμβάνει ἀργότερα, στή Β' Ἑβδομάδα Μαρξιστικῆς Σκέψης τό 1966, ἀμέσως δηλαδή μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς τριλογίας. Ὁ συγγραφέας ἀπευθύνει τήν ἐξῆς ἐρώτηση στόν καλεσμένο Ροζέ Γκαρωντύ:

Ἀναρωτιόμουν μήπως τά σφάλματα τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων ἔχουν τήν πηγὴ τους πολύ πιό μακριά, στίς μηχανιστικές ἐρμηνεῖες τοῦ Πλεχάνωφ ἢ τοῦ Πῶλ Λαφάργκ. Καί μήπως θά ἔπρεπε νά τά ἀναθεωρήσουμε ὅλα, νά ἀναζητήσουμε τίς πηγές τῶν παρεκκλίσεων τῶν ζντανοφικῶν στοὺς ἴδιους τοὺς «κλασικούς» τοῦ Μαρξισμοῦ. Δέν θά ἔπρεπε νά ἀποδεχόμαστε ὅλα τά μαρξιστικά κείμενα χωρὶς νά τά κρίνουμε.²⁵

Τί σημαίνει, ὥστόσο, αὐτὴ ἡ κριτικὴ λειτουργία τοῦ διανοοῦμενου; Τί

²⁵ Βλ. Κέντρο Μαρξιστικῶν Μελετῶν καί Ἐρευνῶν, Β' Ἑβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1974, σ. 93.

σηματοδοτεί τό πορτραῖτο τοῦ Σιμωνίδη σέ σχέση μέ τήν ἐποχή του; Εἶναι μιά «σύνθεση Εὐρωπαϊοῦ οὐμανιστῆ, μέ μιά πινελιά ἐλληνορθόδοξης παράδοσης, ἐστὲτ καί μαρξιστῆ, μίγμα ἀσταθές βέβαια»²⁶ ἢ μήπως εἶναι προῖόν μιᾶς ἀναστοχαστικῆς συνείδησης πού ἀξιοποιεῖ γόνιμα τίς ἀτομικές καί κοινωνικές ἀντιφάσεις;

3. «Παντοῦ ἤμουν περαστικός καί ξένος»: ἡ διανόηση ὡς ἑτερότητα

Ἄν ἐπιχειρούσαμε νά ἐξετάσουμε ἰδεολογικά τοὺς συντακτικούς καί σημασιολογικούς κώδικες μέ τοὺς ὁποίους ἐξελίσσεται ἡ πλοκή τῆς τριλογίας, θά διαπιστώναμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἑτερότητας θέτει σέ κίνηση ὅλα τὰ ἐπιμέρους συστήματα σημείων πού συνδέονται μέ τό μοντέλο τῆς δράσης καί τήν ποιητική τῶν θεματικῶν ρόλων. Τό μυθοπλαστικό σύμπαν τῆς τριλογίας εἶναι ἓνα πολυφωνικό σύμπαν, τό ὁποῖο διακρίνεται ἀπό τήν ἔμφαση στήν ἑτερότητα καί τόν ἑτεροπροσδιορισμό, στίς σχέσεις ἀλληλεπίδρασης καί ἀλληλεξάρτησης μεταξύ τῶν ὑποκειμένων τοῦ πολυμελοῦς «προσωπικοῦ» του μυθιστορήματος. Οἱ ἥρωες δέν παρουσιάζονται σάν ὀλοκληρωμένες προσωπικότητες ἀλλά σάν ἄνθρωποι πού διαμορφώνονται προσδευτικά, μέ βάση τόν διαρκή ἀναστοχασμό τῶν ἐμπειριῶν τους καί τό συσχετισμό τῶν βιωμάτων τους μέ τὰ βιώματα τῶν Ἄλλων. Ὁ ἑαυτός ὡς Ἄλλος καί ἡ παρουσία τῶν Ἄλλων συνδέουν ἄμεσα τήν ἑτερολογία τῆς ἀφήγησης μέ τήν ἰδεολογία τῆς ἀφήγησης. Ἡ πορεία τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἥρωα μέσα ἀπό δοκιμασίες, πάθη καί διλήμματα ἐνσαρκώνεται μέ τόν πιό εὐκρινή τρόπο στόν κεντρικό ἥρωα τῆς τριλογίας, τόν κομμουνιστῆ διανοούμενο Μάνο Σιμωνίδη. Ὁ Σιμωνίδης ἀναδεικνύει τίς ιδιότητες τῆς διανόησης ὡς προνομιακοῦ πεδίου τῆς ἑτερότητας, ὡς ἀνοικειωτικῆς καί κριτικῆς ματιᾶς, τόσο πάνω στήν ὑποκειμενική ἐμπειρία ὅσο καί πάνω στό κοινωνικό γίγνεσθαι. Ὁ Σιμωνίδης αὐτοπροσδιορίζεται ὡς ξένος σέ ὅλους τοὺς τόμους τῆς τριλογίας. Μέ διαφορετικές κάθε φορά ἀφορμές, ὁ ἥρωας περιγράφει τίς ἀντιφάσεις του καί φροντίζει νά δηλώσει τήν ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ἀπό τό περιβάλλον του: πρόσφυγας ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἀποκομμένος ἀπό τοὺς συντρόφους του λόγω διαφωνιῶν μέ τήν καθοδήγηση, παράνομος μέσα στίς «ἀκυβέρνητες πολιτείες» τῆς Μέσης

²⁶ Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Τό δράμα τοῦ διανοούμενου...», ὁ.π., σ. 8.

Ἀνατολῆς καί διχασμένος ανάμεσα στό δῆλημα γραφή ἢ ζωή, ὁ Σιμωνίδης εἶναι ὁ κατεξοχήν ξένος τῆς τριλογίας. «Ρέμιγκτον ἢ μέτωπο», ρωτάει ὁ Μάνος τόν Φάνη, προσπαθώντας νά βρεῖ μιά ἀπάντηση στά ἀδιέξοδά του. Ἡ γραφομηχανή Ρέμιγκτον, μιά μετω-
 νυμία τῆς ἴδιας τῆς γραφῆς, ἀντιπαρατίθεται στό «μέτωπο», στή ζωντανή πραγματικότητα τοῦ πολέμου, στήν ἀκέραια αἴσθηση τῆς βιοματικῆς ἐμπειρίας. Ἡ γραφή, διχασμένη ανάμεσα στίς «λέξεις καί τά πράγματα» ἀναλαμβάνει νά παίξει πάντα ἕναν διαμεσολαθητι-
 κό ρόλο, τό περιεχόμενο τοῦ ὁποίου, ὡστόσο, καταλήγει νά εἶναι θέμα πολιτικῆς ἠθικῆς.

Πρὶν ἀποκοιμηθῶ ἔκανα τήν αὐτοκριτική μου: «Μανόλη, δέν ἔβαλες σωστά τό ζήτημά σου στό Φάνη. Ἔπρεπε νά ρωτήσεις: Δράση γιά Τέχνη; Μά δέν τόλμησες, ἤξερες τί θά σοῦ ἀπαντοῦσε. Μήτε καί χωράει ἄλλη ἀπόκριση σήμερα. Κι ὅμως ἡ σταυροφορία τούτη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων χρειάζεται συγγραφεῖς καί ποιητές γιά νά ἐκφραστεῖ· γιά νά πάρουνε ὅλοι συνείδηση τοῦ μεγαλείου τῆς· ἀλλιῶς θά πάει χαμένη. Αὐτό, θά πεῖς, μπορεῖ νά γίνει κι ἀργότερα, ἄλλο εἶναι τό πιό ἐπιταχτικό. Καί ποιός ἐμποδίζει νά γίνει καί τούτο καί κεῖνο; Κανείς. Μόνο πού ἕνας ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά κάνει καλά καί τίς δύο δουλειές. Πρέπει νά διαλέξει. Θυμήθηκα τόν Ζάν Ρισάρ Μπλόκ στό Παρίσι, τόν καιρό τοῦ Ἰσπανικοῦ: «Εἶναι ἕνα πρόβλημα πού σχεδόν δέ λύνεται. Τί εἶναι προτιμότερο; Νά ζήσεις ἢ νά καταγράψεις τή ζωή σου; Νά ριχτεῖς πάνω σ' ὅ,τι περνάει ἢ νά σταθεῖς νά τό περιγράψεις; Εἶναι πολύ πιό συναρπαστικό νά κυνηγᾷς τά γεγονότα· τότε ὅμως ὅλα κυλᾶνε, δέν κρατᾷς τίποτε. Νά τά σταματήσεις στό χαρτί εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιά νά τά σώσεις ἀπό τό συμπαντικό ναυάγιο τοῦ χρόνου· ἀλλά τότε ὅλα γλιστρᾶνε, δέ συμμετέχεις σέ τίποτε...»²⁷

Ὁ θεματικός ρόλος τοῦ Σιμωνίδη ἐνσωματώνει στοιχεῖα ἀπό τήν κυριολεκτική ἐξορία τοῦ ξένου καί ἀπό τήν πνευματική ἐξορία τοῦ διανοούμενου. Στή Λέσχη, ὁ ἥρωας ἀναρωτιέται:

Νά ἔφταιγε ἡ πολύχρονη διαμονή στό ἐξωτερικό, πού μ' ἔκανε νά αἰστάνουμαι παντοῦ σάν ξένος ἢ νάταν ἡ «διανοουμενίστικη ἐπιφύλαξη» —ὅπως ἔλεγε τ' Ἀνθρωπάκι— πού μ' ἀνάγκαζε νά ζητάω ἰδεολογικές ἐγγυήσεις, πρὶν νά ξανοιχτῶ σ' ἄνθρωπο;²⁸

²⁷ Ἀριάγη, σ. 24-25.

²⁸ Ἡ Λέσχη, σ. 215-216.

Στήν *Αριάγνη* διαπιστώνει:

"Εφυγα μόνος, ασυντρόφευτος· δέν αποχαιρέτησα κανένα, ἔτσι ἔπρεπε. [...] Ξαναπέρασα μέ τό νοῦ τούς τέσσερις μῆνες πού ἔζησα ἐκεῖ, τούς ἀνθρώπους πού γνώρισα, τίς ἱστορίες τους. Δέν τούς εἶχα δώσει ὅλη μου τήν προσοχή· πάντα μ' ἔτρωγε ἡ σκέψη γιά κάτι ἄλλο πού βρισκόταν μπρός, στό αὔριο: ἡ Ἑλλάδα, ἡ καί πίσω, στά Γεροσόλημα, στήν Κηφισιά, στό Παρίσι. Παντοῦ ἤμουν περαστικός καί ξένος. [...] Στό Χαλέπι μέ περίμεναν ἄλλες σκοτοῦρες. Ἐκεῖ τουλάχιστο, ἄς προσπαθοῦσα νά δοθῶ ἀκέριος, νά λυτρωθῶ ἀπό τήν αἴσθηση πώς μετεωρίζομαι, πώς τά πιά σημαντικά γεγονότα τῆς ζωῆς μου διαδραματίζονται ἀλλοῦ, ἐρήμην μου. Ἦθελα μονομιᾶς ν' ἀπαλλαχθῶ ἀπ' ὅλα τά μειονεχτήματα τοῦ διανοούμενου.²⁹

Στή *Νυχτερίδα*, τέλος, οἱ προσφυγικές ρίζες τῆς καταγωγῆς του δημιουργοῦν στόν Μάνο μιά προσωρινή αἴσθηση ὅτι στήν Ἀλεξάνδρεια τουλάχιστον δέν εἶναι «ὀλότελα ξένος».³⁰ Ἡ ἑτερότητα τοῦ ἥρωα ὡστόσο περιγράφεται, στήν τριλογία, μέ ιδιαίτερα θετικό τρόπο, ἀφοῦ ἡ ἐξορία καί ἡ ἀπομόνωση τοῦ Σιμωνίδη εἶναι, τελικά, μιά πράξη πού τόν φέρνει πιά κοντά στό πραγματικό πρόσωπο τῆς ἀνθρώπινης συλλογικότητας, συνδέοντάς τον μέ δεσμούς κατανόησης καί ἀλληλεγγύης ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους πού συναντᾶ στό «ταξίδι» του στίς «ἀκυβέρνητες πολιτείες». Ἡ μοναξιά γίνεται μιά πράξη προσέγγισης τῶν ἀνθρώπων, γιατί μόνο σέ αὐτές τίς συνθήκες ὁ διανοούμενος Σιμωνίδης ἀντιλαμβάνεται ὅλες τίς ἀποχρώσεις πού μπορεῖ νά πάρει ὁ ἀνθρώπινος πόνος, ἡ δυστυχία ἀλλά καί ὁ ἀγώνας. Μέσα σέ αὐτές τίς συνθήκες, ὅπου δοκιμάζονται τά ἀνθρώπινα ὅρια καί οἱ ἀντοχές, διαμορφώνονται καί οἱ προϋποθέσεις γιά τίς διανοητικές καί ψυχικές ἀντιστάσεις τῶν ἀνθρώπων· ἀντιστάσεις πού δέν ἀποτελοῦν, ἀπλῶς, μιά ἐπιταγή τῆς ἰδεολογίας ἀλλά προέρχονται ἀπό τόν «ἐξάνθρωπισμό» τῆς, τήν τριβῆ τῆς μέ τή «συνάφεια τοῦ κόσμου» πού ὑποφέρει καί καταπιέζεται. Ἡ κυριολεκτική καί μεταφορική χρήση τῆς ἐξορίας πού δημιουργεῖ ἡ προσφυγιά, ἡ ἀποστασιοποίηση ὡς κριτική ἀλλά καί ὡς πράξη ἀλληλεγγύης ἀπέναντι στόν κοινωνικό περίγυρο, δηλώνεται, ἤδη ἀπό τή *Λέσχη*, σέ ἓνα μονόλογο τοῦ Μάνου:

Πάντως, μένοντας μόνος, ξαναβρῆκα τόν ἄνθρωπο· νιώθω πιά ζωντανά

²⁹ *Αριάγνη*, σ. 305.

³⁰ *Ἡ Νυχτερίδα*, σ. 29.

τή δυστυχία, τούς τρόμους, τίς μικρές χαρές του. Καταλαβαίνω καλύτερα τί πάει νά πει ξευτελισμός, απελπισία. "Όταν ζεις όμαδικά, θές δέ θές, συμμερίζεσαι τούς ένθουσιασμούς και τίς αδιαλλαξίες τών συντρόφων σου. Βλέπεις μέ πολλά μάτια· αλλά βλέπεις μάζες, έπιφάνειες. Οί αποχρώσεις σου ξεφεύγουν.³¹

Τό απόσπασμα αυτό περιγράφει μέ καιρίο τρόπο τή ρητορική τής έτερότητας, πού υποβάλλει ή αφήγηση. Τά κύρια χαρακτηριστικά του Σιμωνίδη, τά διλήμματα και οί αντιφάσεις του, ή κριτική απόσταση και οί σχέσεις ανθρώπινης κατανόησης και αλληλεγγύης, μετατρέπουν τελικά τήν ιδιότητα του διανοούμενου σέ μία στάση έγρήγορης και κοινωνικής ευαισθησίας, υπαγορεύοντας έτσι τό νόημα πού πρέπει νά βρεϊ ή ιδεολογία προκειμένου νά ανταποκριθεϊ στίς ανάγκες τών ανθρώπων. 'Ο Σάρτρ γράφει:

'Ο διανοούμενος, χάρη στή δική του αντίφαση —πού γίνεται λειτουργία του— έξωθεϊται στό νά δημιουργεί για τόν έαυτό του, έπομένως και για τούς άλλους, τή συνειδητοποίηση [...] Κατά κάποιο τρόπο γίνεται θεματοφύλακας τών θεμελιωδών σκοπών (χειραφέτηση, καθολίκευση, άρα έξανθρωπισμός του ανθρώπου).³²

'Η μοναξιά και οί αντιφάσεις του διανοούμενου μπορούν νά μεταφραστούν σέ μία γόνιμη έμπειρία αλληλεγγύης και κατανόησης του συνανθρώπου και τής ιστορικής κοινωνίας μέσα στήν όποια ζει ό διανοούμενος. 'Ο Τσίρκας εκθέτει τίς δομικές αντιφάσεις του διανοούμενου Σιμωνίδη για νά περιγράψει, τήν ίδια στιγμή, και τά προνόμιά του.

'Εάν, ώστόσο, αυτή είναι ή μία όψη τών μεταφορικών χρήσεων τής έτερότητας του Σιμωνίδη υπάρχει και μία άλλη πού συνδέεται μέ τήν ιδιότητα του διανοούμενου ως «ξένου». "Όπως παρατηρεί ό "Εντουαρντ Σαϊντ (Edward W. Said), ή κριτική στάση τής διάνοησης είναι μία κατάσταση πνευματικής έξορίας, πού έμφανίζει πολλά από τά χαρακτηριστικά τής κυριολεκτικής έξορίας, τήν κατάσταση δηλαδή,

του νά μήν προσαρμόζεσαι ποτέ πλήρως, νά αισθάνεσαι πάντοτε ότι βρίσκεσαι εκτός του καθησυχαστικού και γνώριμου κόσμου τών «ήμεδαπών», νά προσπαθεϊς, έν όλίγοις, νά αποφεύγεις ή ακόμα και νά αποστρέφεις τίς παγίδες τής προσαρμογής και τής έθνικης ευημερίας. Σέ

³¹ 'Η Λέσχη, σ. 27.

³² Ζάν Πώλ Σάρτρ, 'Υπέρ διανοούμενων συνηγορία, μτφρ. "Άγγελος 'Ελεφάντης, 'Ο Πολίτης, 'Αθήνα 1994, σ. 66-67.

μεταφυσικό επίπεδο, ή εξορία είναι για τόν διανοούμενο μιά κατάσταση ανησυχίας, κινητικότητας και διαρκούς αποσταθεροποίησης – δικής του, όχι τών άλλων. Όχι μόνο δέν μπορεί νά γυρίσει πίσω, σέ μιά πρότερη κατάσταση, και νά ξαναβρεῖ τήν κατάσταση τοῦ «σπιτιοῦ του», ἀλλά, δυστυχῶς, ποτέ δέν μπορεί νά φτάσει σέ πλήρη σύμπνοια μέ τή νέα του πραγματικότητα.³³

Ἐπιπλέον,

[...] ἐνώ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐξορία εἶναι ἡ κατάσταση πού χαρακτηρίζει τόν διανοούμενο ὡς περιθωριακή μορφή πού ἀπέχει ἀπό τίς ἀνέσεις τῆς προνομιακῆς θέσης, τῆς ἐξουσίας καί τῆς αἰσθησης ὅτι βρίσκειται στό «σπίτι του», εἶναι ἐπίσης πολύ σημαντικό νά τονίσουμε ὅτι ἡ συγκεκριμένη κατάσταση ἐμπεριέχει συγχρόνως κάποιες ὠφέλειες καί –ναί!– κάποια προνόμια: τήν εὐχαρίστηση τοῦ νά μὴν ξέρεις τί νά περιμένεις, νά μὴν θεωρεῖς τίποτε δεδομένο, νά μαθαίνεις νά ἀντιμετωπίζεις ἐκεῖνες τίς καταστάσεις τῆς ἔντονης ἀστάθειας, πού, κατά κανόνα, ἀποπροσανατολίζουν ἢ τρομάζουν τούς περισσότερους ἀνθρώπους.³⁴

[...] ὅταν ἓνας διανοούμενος βρίσκειται σέ τόσο περιθωριακή θέση ὅσο κι ἓνας πραγματικός ἐξόριστος, γίνεται ἀπείρως πιό εὐαίσθητος ἀπέναντι στόν ταξιδευτή παρά στόν δυνάστη, ἀπέναντι στήν προσωρινότητα καί τόν ρίσκο παρά στή συνήθεια, ἀπέναντι στήν καινοτομία καί τόν πειραματισμό παρά στό αὐταρχικό status quo. Ὁ «ἐν ἐξορία» διανοούμενος δέν ἀνταποκρίνεται στή λογική τῆς συμβατικότητας, μά στό σθένος τῆς τόλμης: ἐκπροσωπεῖ τήν ἀλλαγὴ καί τήν κίνηση, ὄχι τήν ἀδράνεια.³⁵

Ἡ ἐξορία καί ἡ μοναξιά τοῦ Σιμωνίδη τοῦ ἐξασφαλίζει τό προνόμιο τῆς κριτικῆς ἀλλά καί τήν ἠθική κατοχύρωση τῆς πράξης. Ὁ Μάνος γνωρίζει πάντα ὅτι εἶναι «ἀπό τή σωστή μεριά» καί καταλαβαίνει πῶς παρ' ὅλες τίς διαφωνίες του συνεχίζει νά πράττει μέσα στό πλαίσιο μιᾶς συλλογικότητας πού συγκινεῖται ἀπό τά ἴδια ὁράματα. Τά θερμά ἀντιφασιστικά του κείμενα στόν *Μαχητή* εἶναι ἀπτό παραδείγμα τῆς δημοσιογραφικῆς προσφορᾶς του στόν ἀγώνα. Ἡ θυσία του στόν Ἐμφύλιο ὀλοκληρώνει τή στρατεύσή του ὡς μαχητῆ. Τό συνολικότερο ἀφηγηματικό πρόγραμμα τοῦ Τσίρκα ὄχι μόνο δέν ἀρνεῖται τήν ἔννοια τῆς στρατεύσης ἀλλά στήν οὐσία θεωρητικοποιεῖ,

³³ Edward W. Said, *Διανοούμενοι καί ἐξουσία*. (Διαλέξεις Reich 1999), μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scirpta, Ἀθήνα 1997, σ. 71.

³⁴ Στό ἴδιο, σ. 78.

³⁵ Στό ἴδιο, σ. 82.

μέσω τῆς μυθοπλασίας, τούς ὅρους, τίς προϋποθέσεις καί τούς στόχους τῆς. Στό σχῆμα τοῦ Τσίρκα, ὁ διανοούμενος εἶναι ἕνας ἐπαναστάτης, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι παθητικός δέκτης τῆς σοφίας τοῦ Κόμματος ἀλλά συμμετέχει ἐνεργά καί κριτικά στίς πολιτικές διαδικασίες καί ἀποφάσεις, θέτοντας τίς ἐπιστημονικές καί τίς καλλιτεχνικές του γνώσεις καί δεξιότητες στήν ὑπηρεσία τῆς συλλογικῆς προσπάθειας γιά τόν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας.

Ὁ Τσίρκα δέν πιστεύει στήν ἀκαμψία καί τήν αὐτάρκεια ἑνός μονολιθικοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά, ἀντίθετα, στήν «κοινότητα δράσης» πού παράγεται μέσα ἀπό τίς κοινωνικές ἀναμετρήσεις, τήν ἐλεύθερη διακίνηση καί πάλη τῶν ἰδεῶν, τούς ταξικούς καί τούς ἀντιαποικιακούς-ἐθνικοαπελευθερωτικούς ἀγῶνες. Στό σχῆμα αὐτό ὁ διανοούμενος εἶναι ἕνα προνομιακό ὑποκείμενο πού ἀναλαμβάνει διαμεσολαβητικό ρόλο ἀνάμεσα στά διαφορετικά κοινωνικά μπλόκ καί τίς στρατηγικές συμμαχίες τῶν ὑπάλληλων ὁμάδων. Ἡ δράση τοῦ Σιμωνίδη μέσα στό πολυφωνικό σύμπαν τῆς τριλογίας εἶναι, νομίζω, ἡ ζωντανή ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς γωνίας. Ἡ Ἀριάγνη, ἡ Νάνσυ, ὁ Ρίτσαρντς, ὅλοι ὅσοι ἀποδέχονται τό ἀξιακό σύστημα τοῦ Μάνου συναντιοῦνται στό ἴδιο πολιτικό πρόταγμα: στό πρόταγμα τῆς κριτικῆς καί τῆς ἀντίστασης ἀπέναντι στίς αὐταρχικές ἐξουσίες. Ὁ διανοούμενος, στόν Τσίρκα, εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἕνα κριτικό καί ἀντιστασιακό ὑποκείμενο πού πρωταγωνιστεῖ στό ἱστορικό γίγνεσθαι ἀξιοποιώντας δημιουργικά τίς τεχνικές του ἀλλά καί τίς ἀτομικές καί κοινωνικές ἀντιφάσεις, προκειμένου νά δημιουργηθοῦν οἱ συνθῆκες γιά μιὰ οἰκουμενική ἐναλλακτική πολιτική καί πολιτισμική ἡγεμονία. Τό πορτραῖτο τοῦ Σιμωνίδη ἀπῆχεῖ τά λόγια τοῦ Σάρτρ γιά τήν καταστατική ἀντίφαση τοῦ διανοούμενου, ἡ ὁποία ὡστόσο ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς προλεταριακῆς συνειδητοποίησης:

Λειτουργία τοῦ διανοουμένου εἶναι νά ζεῖ τήν ἀντίφασή του γιά λογαριασμό ὅλων καί νά τήν ὑπερβαίνει γιά λογαριασμό ὅλων [...]. Ἡ ἀντίφασή του ἡ ἴδια τόν καθιστᾷ θεματοφύλακα τῆς δημοκρατίας: ἀμφισβητεῖ τόν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν δικαιωμάτων τῆς ἀστικῆς «δημοκρατίας», ὄχι γιατί θέλει νά τά καταργήσει ἀλλά γιατί θέλει νά τά συμπληρώσει μέ τά συγκεκριμένα δικαιώματα τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας, διασώζοντας σέ κάθε δημοκρατία τή λειτουργική ἀλήθεια τῆς ἐλευθερίας.³⁶

³⁶ Ζάν Πώλ Σάρτρ, Ἰπέρ διανοουμένων συνηγορία, ὅ.π., σ. 68.

Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ὁ Σιμωνίδης συνδυάζει τήν ἔννοια τῆς κομματικῆς στράτευσης μέ τήν οἰκουμενικότητα τῆς ἀτομικῆς καί κοινωνικῆς χειραφέτησης. Στό μοντέλο αὐτό συναντῶνται καί διασταυρῶνται πολλές καί πολλαπλές διανοητικές καί πολιτικές παραδόσεις: ἀπό τόν Διαφωτισμό ἕως τά εὐρωπαϊκά μέτωπα γιά τόν Ἴσπανικό Ἐμφύλιο, ἀπό τόν οὐμανισμό τοῦ Ἐράσμου ἕως τά ἀντιαποικιακά κινήματα τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου.

Τά χαρακτηριστικά πού σκιαγραφοῦν τό πολιτικό ἦθος τοῦ διανοομένου στόν Τσίρκα συνοψίζονται μέ καίριο τρόπο ἀργότερα ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα στήν εἰσήγησή του μέ τίτλο «Ὁ Λογοτέχνης καί ἡ Ἱστορία», στό πρῶτο πανελλήνιο συνέδριο λογοτεχνῶν, τό 1975, λίγο μετά ἀπό τήν ὀδυνηρή ἐμπειρία τῆς δικτατορίας. Παρότι ἡ χρονική στιγμή κατά τήν ὁποία ἐκφράζονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Τσίρκα συμπίπτει μέ τή μεταπολίτευση, μπορεῖ κανείς νά ἐντοπίσει τόν προβληματισμό γύρω ἀπό τά ζητήματα αὐτά ἤδη ἀπό τά χρόνια τῆς τριλογίας:

Ἐμπρός σ' αὐτή τήν ἱστορική πραγματικότητα καλεῖται νά καθορίσει τή στάση του ὁ λογοτέχνης πού αἰσθάνεται τήν εὐθύνη τοῦ κοινωνικοῦ του λειτουργήματος πέρα ἀπό ψυχαγωγίες κι ἐξωραϊσμούς. Κι αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μιά στάση διαμαρτυρίας, ἀμφισβήτησης, κριτικῆς καί αὐτοκριτικῆς. Πάντοτε βέβαια μέσα στήν περιοχή τῆς τέχνης.³⁷

Διαμαρτυρία, ἀμφισβήτηση, κριτική καί αὐτοκριτική: γιά τόν Τσίρκα, ἡ πολιτική ἠθική τοῦ διανοομένου ἔχει ἔντονα συγκρουσιακό περιεχόμενο. Ὁ ἔλεγχος τῶν αὐτονόητων σχημάτων καί ἀξιῶν, ὁ σκεπτικισμός ἀπέναντι στίς αὐθεντίες καί στόν ἡγεμονικό τους ρόλο ἀποτελοῦν σαφή ἔνδειξη μιᾶς ριζοσπαστικῆς σκέψης καί γραφῆς πού ὑπερασπίζεται τό δικαίωμα τοῦ λογοτέχνη καί τοῦ διανοομένου νά παρεμβαίνει δυναμικά στή δημόσια σφαῖρα, ὄχι ὅμως γιά νά ἀντλήσει κοινωνικό κύρος γιά νά ἐξαντληθεῖ μέσα στίς ἐπιταγές τῆς κομματικῆς χρηστοθήειας. Ὁ διανοούμενος γιά τόν Τσίρκα εἶναι ἕνα δημόσιο πρόσωπο πού ἐπιχειρεῖ νά συσχετίσει τίς τραυματικές ἐμπειρίες καί τά δεινά ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται σέ ἀσθενέστερη θέση, νά ἀναπαραστήσει τά βιώματά τους καί νά μεταφέρει τό λόγο τους. Ὁ διανοούμενος «ὀφείλει ν' ἀμφισβητεῖ χωρίς ἀνάπαυλα ἐνῶ συνάμα

³⁷ Στρατής Τσίρκας, «Ὁ Λογοτέχνης καί ἡ Ἱστορία», ἐφ. Ἡ Αὐγή, 7.11.1975, σ. 2.

πρέπει ν' αποκαλύπτει αδιάκοπα τή σχέση τῶν ἐπιλεγόμενων μέσων πρὸς τοὺς ὀργανικούς σκοπούς». ³⁸ Ἀπὸ αὐτῆ τὴν ἄποψη, ἡ τριλογία προκρίνει ἓνα νέο ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πολὺ παλαιό πλαίσιο δράσης τοῦ διανοομένου: τὴ δράση

ἐκείνου πού «ἀναλαμβάνει μίαν ἀνελέητη κριτικὴ τοῦ ὑπάρχοντος, ἀνελέητη μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ κριτικὴ δὲν ὀρρωδεῖ οὔτε μπροστά στά ἴδια τῆς τὰ συμπεράσματα οὔτε μπροστά στίς συγκρούσεις τῆς μὲ τὴν ὁποιαδήποτε ἐξουσία». ³⁹

Τὰ τελευταῖα λόγια εἶναι τοῦ Μάρξ.

³⁸ Ζάν Πῶλ Σάρτρ, Ὑπὲρ διανοομένων..., ὁ.π., σ. 67.

³⁹ Τὸ παράθεμα ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη στό Ζάν Πῶλ Σάρτρ, Ὑπὲρ διανοομένων..., ὁ.π., σ. 7.